

## گذار ساختار سنی جمعیت در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی (اكو)<sup>۱</sup>

نادر مطیع حق شناس<sup>۲</sup>

### چکیده

سازمان همکاری های اقتصادی (اكو) یکی از سازمانهای همکاری های منطقه ای بوده و در حال حاضر شامل کشورهای آذربایجان، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ترکمنستان، ازبکستان، افغانستان، جمهوری اسلامی ایران، پاکستان و ترکیه می باشد. هدف اصلی مقاله، بررسی تغییرات گذار جمعیتی و به ویژه ساختار سنی جمعیت و الگوی آن در کشورهای عضو اكو در فاصله سالهای ۱۹۵۰-۲۰۲۵ می باشد.

این پژوهش، در چارچوب پارادایم جمعیت شناسی کاربردی، با استفاده از داده های مربوط به حجم جمعیت، میزان رشد جمعیت و میزان باروری کل به سنجش تحولات و الگوی ساختار سنی جمعیت پرداخته و از رویکرد تطبیقی سود جسته است. منبع اصلی اطلاعات مربوط به کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی در این بررسی، داده های بخش جمعیت سازمان ملل متحد در پنج سال اخیر می باشد که قابلیت مقایسه تجارب جمعیت شناختی کشورهای مختلف طی نیم قرن گذشته را دارد.

این بررسی تطبیقی نشان داد در فاصله سالهای ۱۹۷۵-۱۹۵۰، سطح باروری بالا، موجب افزایش سهم نسبی افراد زیر ۱۵ سال و کاهش در شاخص های مختلف سالخوردگی جمعیت گردیده است، اما تمام این کشورها، نشانه های روشنی از کاهش باروری را طی سالهای ۲۰۱۰-۱۹۸۰ تجربه کرده اند. لذا با ظاهر شدن آثار کنترل موالید در این سه دهه، به تدریج از نسبت افراد کمتر از ۱۵ سال کاسته و بر نسبت افراد میانسال (۶۴-۱۵ سال) افزوده شده است. استمرار این وضع در آینده، می تواند ترکیب سنی جمعیت را تغییر داده و به نحو محسوسی از نسبت افراد زیر ۱۵ سال بکاهد و جمعیت را به سوی سالخوردگی سوق دهد. این بررسی نشان داد که شش کشور آذربایجان، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ترکمنستان، ازبکستان از ساختار جمعیتی روسیه با باروری کنترل شده تبعیت نموده اند که سرعت سالخوردگی جمعیت در آنها بالا بوده است. این نتایج، کاربردهایی برای اتخاذ سیاست های جمعیتی در منطقه اكو خواهد داشت.

**واژگان کلیدی:** تحولات جمعیت، گذار ساختار سنی، اكو و سیاست جمعیتی

۱- مقاله حاضر برگرفته شده از طرح پژوهشی مصوب شورای پژوهشی مرکز مطالعات و پژوهشهای جمعیتی آسیا و اقیانوسیه می باشد.

۲- عضو هیأت علمی مرکز مطالعات و پژوهشهای جمعیتی آسیا و اقیانوسیه.

## مقدمه

امروزه، جغرافیای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جهان، تحولات شگرفی را تجربه می کند. در این میان، تحولات جمعیتی، در تمام موضوعات انسانی، فنی و علمی بعنوان یک عامل مشترک، از اهمیت بسیاری برخوردار است. طراحان برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی در مطالعات خود، به روابط متقابل متغیرهایی می پردازند که در تحول اقتصادی و اجتماعی تأثیری گذارند و شاید مهمترین متغیری که در برنامه‌ریزی به عنوان مبنای محاسبات در نظر گرفته می‌شود، جمعیت و دگرگونیهای آن در گذشته، حال و پیش‌بینی تحولات آن در آینده است.

علمای اجتماعی و سیاست‌گذاران جمعیتی همگی براین باورند که ساختارهای سنی جمعیت در اکثر کشورهای جهان مناسب نیست. بنابراین به جرأت می توان گفت ساختار سنی جمعیت یک مسأله میان رشته ای است.

ساختار جمعیت جهان در حال تغییر شکل است و این امر دورنمای توسعه در قرن ۲۱ را عمیقاً تحت تأثیر قرار خواهد داد. مذاکره بین المللی درباره جمعیت که به عنوان بخشی از بحث پیرامون توسعه که پس از جنگ جهانی دوم آغاز شد، تحت الشعاع نظریه گذار جمعیتی و نگرانی از نتایج حاصل از تعادل به هم خورده مرگ و میر و باروری قرار گرفته است. در این زمینه سیاست این بود که چگونه، هر چه زودتر، به کشورهای در حال توسعه ای که تحت فشار نرخ های بالای رشد جمعیت هستند، کمک شود تا به نرخ باروری پائین تر برسند. تأثیر این نکته اخیر بر ساختار سنی جمعیت تا حدودی مورد توجه جدی واقع شد. البته مفهوم ساختار سنی و ارتباط تنگاتنگ آن با پویایی های باروری و مرگ و میر و تاثیر اجتناب ناپذیر آن از این دو از سوی جمعیت شناسانی چون کیفیتز<sup>۱</sup> بسیار مورد توجه قرار گرفته بود. صاحب نظران جمعیتی چون کول و هوور<sup>۲</sup> نیز بحث های خردمندانه ای درباره تأثیر ساختار سنی جمعیت در حال تغییر بر روی پس اندازها، سرمایه گذاری و رشد اقتصاد ملی ارائه کرده بودند. اما مسائل چندان جدی از مسائلی که ساختار سنی متأثر از نرخ های باروری و مرگ و میر کم در پیش روی کشورهای در حال توسعه می نهاد، مطرح نشده بود.

با این همه در اواسط دهه ۱۹۸۰، اکثر کشورهای در حال توسعه علائم امیدوار کننده کاهش باروری را نشان داده اند و نتایج بالقوه تغییرات در ساختار سنی از سوی جمعیت شناسان، جامعه شناسان، اقتصاددانان و سیاست گذاران بسیار مورد توجه قرار گرفته است. این امر به پیدایش

1- Nathan Kefitz

2- Cole and Hoover

مفاهیم جدیدی چون گذار ساختار سنی<sup>۱</sup>، امتیازات جمعیتی<sup>۲</sup> و پنجره جمعیتی رو به فرصت<sup>۳</sup> منجر شده است. این امر به کشورهای در حال توسعه فرصت منحصر به فردی برای سرمایه گذاری در شکل گیری سرمایه انسانی، افزایش کیفیت نیروی کار و برانگیختن رشد اقتصادی اعطا خواهد کرد. این فرآیند قبلاً در جنوب شرق آسیا و بعضی از کشورهای آمریکای لاتین اثبات شده است (مهریار و احمد نیا، ۲۰۰۴).

همانظوری که اشارت رفت کاهش میزان های باروری و مرگ و میر و افزایش امید زندگی و متوسط طول عمر در قرن گذشته، سبب تغییراتی در ساختار سنی جمعیت در کشورهای مختلف دنیا شده و ابتدا جمعیت کشورهای پیشرفته و پس از آن جمعیت بسیاری از جوامع در حال رشد به سمت سالخورده شدن در حرکت هستند. سالخوردگی جمعیت دنیا در قرن گذشته، با افزایش سهم جمعیتی گروه سنی ۶۵ سال و بالاتر در ساختار سنی جوامع هویدا شد. آمارهای بخش جمعیت سازمان ملل نشان می دهد که امروزه بیش از ۷ درصد از جمعیت دنیا بالاتر از ۶۵ سال سن دارند. درصد جمعیت سالخورده کشورهای توسعه یافته ۱۵ درصد و کشورهای در حال توسعه ۵ درصد می باشد.

سالخوردگی جمعیت جهان در اثر فرآیند انتقال جمعیت صورت گرفته که در طی آن میزان باروری و مرگ و میر جوامع کاهش می یابد. کاهش باروری، اولین عامل سالخوردگی جوامع بوده است. در نیم قرن گذشته میزان باروری کل در جهان از ۵ فرزند به ۲/۷ فرزند کاهش یافته و در ۲۵ سال گذشته به سطح جایگزینی یعنی ۲/۱ فرزند رسیده است. در کشورهای پیشرفته، باروری کل کمتر از سطح جایگزینی یعنی ۱/۵ فرزند و در ۱۹ کشور توسعه یافته به ۱/۳ فرزند رسیده است. اگرچه تفاوت زیادی در باروری کل کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه وجود دارد، اما در این کشورها نیز باروری در ۲۵ سال گذشته کاهش یافته و در ۱۸ کشور در حال رشد به کمتر از سطح جایگزینی رسیده است.

سازمان همکاری های اقتصادی یکی از سازمانهای همکاری های منطقه ای است. دلیل اهمیت این سازمان پایه گذاری آن توسط سه کشور استراتژیک و مهم ایران، پاکستان و ترکیه است. این سازمان در ابتدا با نام آر سی دی که نام اختصاری سازمان همکاری عمران منطقه ای است، آغاز به کار کرد و بعد از انقلاب اسلامی ایران با یک وقفه زمانی با نام اكو به حیات خود ادامه داد. سازمان اكو

1-Age-structural Transition  
2-Demographic Bonus  
3- Demographic Window of Opportunity

پس از فروپاشی شوروی سابق و پیوستن چند عضو جدید به آن از اهمیت قابل توجهی برخوردار شد. با فروپاشی ناگهانی شوروی سابق در سال ۱۹۹۱، کشورهای مسلمان واقع در آسیای مرکزی و قفقاز از دهه ۱۹۲۰، نشانه های قوی از تمایل به بازگشت به هویت اسلامی و میراث فرهنگی را از طریق هم سو شدن با سایر کشورهای مسلمان منطقه، داشتند. سازمان همکاری های اقتصادی، چارچوبی را برای این هم سو شدن مهیا نمود (Mehryar & Haghshenas, 2005).

در حال حاضر کشورهای عضو این سازمان شامل کشورهای آذربایجان، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ترکمنستان، ازبکستان، افغانستان، جمهوری اسلامی ایران، پاکستان و ترکیه می باشند. بطور خلاصه، بهبود شرایط برای توسعه اقتصادی پایدار کشورهای عضو، اتخاذ تدابیری برای حذف تدریجی موانع تجاری در منطقه اکو، تمهید برنامه مشترک برای توسعه منابع انسانی و تسریع برنامه های توسعه زیربنای حمل و نقل و ارتباطات از مهمترین اهداف اکو به شمار می آیند (سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، ۱۳۸۱).

بررسی روند تحولات جمعیت در این کشورها نشان می دهد این کشورها در فاصله سال های ۱۹۷۵-۱۹۵۰ دارای سطح باروری بالا بوده اند که موجب افزایش سهم نسبی کودکان و کاهش در شاخص های مختلف سالخوردگی جمعیت گردیده است. تمام این کشورها، نشانه های روشنی از کاهش باروری را طی سالهای ۲۰۰۵-۱۹۸۰ داشته اند. با ظاهر شدن آثار کنترل موالید در این دهه، به تدریج از نسبت افراد کمتر از ۱۵ سال کاسته و بر نسبت افراد میانسال (۶۴-۱۵ سال) افزوده شده است. استمرار این وضع در آینده می تواند ترکیب سنی جمعیت را تغییر داده و به نحو محسوسی از نسبت افراد زیر ۱۵ سال بکاهد و جمعیت را بسوی سالخوردگی سوق دهد.

لازم به یاد آوری است که شش کشور آذربایجان، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ترکمنستان و ازبکستان از ساختار جمعیتی روسیه با باروری کنترل شده تبعیت نموده اند که سرعت سالخوردگی جمعیت در آنها بالا بوده است. آنچه از لحاظ جمعیت شناسی مهم است، نشان دادن ماهیت انتقال ساختار سنی جمعیت از ساختار سنی جوان به سالخورده است. در انتقال ساختار سنی جمعیت، طبیعتاً ساختار سنی سالخورده، پیامدها و نیازهای ویژه خود را به دنبال خواهد داشت و لزوم برنامه ریزی آینده نگر برای کنترل مسائل قابل تصور این گروه از جمعیت را ایجاب خواهد کرد. با افزایش تعداد سالمندان، نیازهای اختصاصی تر آنها (نیازهای دارویی، نگهداری از افراد سالمند و ...) در راستای تأمین رفاه حال سالمندان نیز افزایش می یابد. اکنون این مساله، نه تنها در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی، بلکه در سایر کشورها نیز بعنوان یکی از چالش های جمعیت و توسعه مطرح و تسری پیدا نموده است. لذا این مطالعه، از حیث علمی و هم از نظر کاربردی حائز اهمیت

بوده و ضرورت نگرش علمی و تحقیقی دراین زمینه را ایجاب می نماید. جداول (۱) و (۲) وضعیت شاخص های جمعیتی، اقتصادی، اجتماعی و بهداشتی را درکشورهای اگو در آستانه قرن بیست ویکم نشان می دهد.

**جدول (۱): وضعیت شاخص های جمعیتی کشورهای اگو در سال ۲۰۱۰**

نام کشورها	جمعیت (به میلیون نفر)	میزان رشد سالانه (به درصد)	سهم جمعیت بالای ۶۵ سال	سهم جمعیت زیر ۱۵ سال	نسبت جنسی	درصد شهرنشینی	تراکم جمعیت (درهر کیلومترمربع)
آذربایجان	۹۱۸۸	۱/۳۵	۶/۶	۲۰/۹	۹۷/۸	۵۱/۹	۱۰۶/۱
ازبکستان	۲۷۴۴۵	۱/۱۲	۴/۴	۲۹/۴	۹۸/۸	۳۶/۲	۶۱/۳
افغانستان	۳۱۴۱۲	۲/۵۸	۲/۲	۴۶/۵	۱۰۷/۳	۲۲/۶	۴۸
ایران	۷۳۹۷۴	۱/۱۸	۵/۲	۲۲/۹	۱۰۳/۰	۷۰/۸	۴۴/۹
پاکستان	۱۷۳۵۹۳	۱/۸	۴/۳	۳۵/۳	۱۰۳/۴	۳۵/۹	۲۱۸/۱
تاجیکستان	۶۸۷۹	۱/۲۸	۳/۵	۳۷/۰	۹۶/۹	۲۶/۳	۴۸/۱
ترکمنستان	۵۰۴۲	۱/۲	۴/۱	۲۹/۲	۹۷/۰	۴۹/۵	۱۰/۳
ترکیه	۷۲۷۵۲	۱/۳۱	۶/۰	۲۶/۴	۹۹/۵	۶۹/۶	۹۲/۸
قرقیزستان	۵۳۳۴	۱/۱۳	۴/۴	۳۰/۱	۹۷/۴	۳۴/۵	۲۶/۷
قزاقستان	۱۶۰۲۶	۱/۱	۶/۸	۲۴/۴	۹۲/۴	۵۸/۵	۵/۹

منبع: پیش بینی شاخص های جمعیتی بخش جمعیت سازمان ملل متحد (۲۰۱۰)

جدول (۲): وضعیت شاخص های اقتصادی، اجتماعی و بهداشتی کشورهای اکو در سال ۲۰۱۰

نام کشورها	سرانه تولید ناخالص داخلی (PPP) (دلار)	میزان باسواد بزرگسالان (به درصد)	میزان امید زندگی (به سال)	شاخص توسعه انسانی
آذربایجان	۹۴۹۹	۹۹/۸	۷۰/۶	۰/۶۹۹
ازبکستان	۲۸۸۷	۹۹	۶۸	۰/۶۳۶
افغانستان	۱۱۳۸	۴۳/۱	۴۸/۳	۰/۳۹۴
ایران	۱۱۵۷۰	۸۵	۷۲/۷	۰/۷۰۷
پاکستان	۲۶۰۶	۵۴/۹	۶۵/۲	۰/۵۰۳
تاجیکستان	۲۰۹۶	۹۷/۷	۶۷/۲	۰/۶۰۴
ترکمنستان	۷۶۱۰	۹۹/۸	۶۴/۸	۰/۶۸۱
ترکیه	۱۴۲۲۸	۹۰/۸	۷۳/۷	۰/۶۹۶
قرقیزستان	۲۳۰۵	۹۹/۲	۶۷/۴	۰/۶۱۱
قزاقستان	۱۱۵۳۱	۹۹/۵	۶۶/۷	۰/۷۴

منبع: سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد، (۲۰۱۰) و گزارش توسعه انسانی دفتر توسعه سازمان ملل متحد (۲۰۱۰)

## اهداف

هدف کلی مقاله بررسی سطح و روند تغییرات ساختار سنی جمعیت و نتایج سیاستی مرتبط با آن در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی (اکو) در ربع اول قرن بیست و یکم می باشد.

اهداف فرعی مطالعه عبارتند از:

- (۱)- بررسی سطح و روند تغییرات ساختار سنی جمعیت در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی در نیم قرن گذشته تا کنون،
- (۲)- بررسی سطح و روند تغییرات ساختار سنی جمعیت در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی در ربع قرن آتی،
- (۳)- تبیین چشم انداز آتی مسائل جمعیتی کشورهای اکو با توجه به تغییرات ساختار سنی جمعیت و ارائه توصیه سیاستی مرتبط با آن.

## منابع اطلاعات و روش شناسی

روش تحقیق بصورت اسنادی و تجزیه و تحلیل داده های ثانوی است. این پژوهش سعی نموده درچارچوب جمعیت شناسی تطبیقی، با استفاده از اطلاعات مربوط به سطح و روند تغییرات جمعیتی درکشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی (اکو) طی سالهای ۲۰۲۵-۱۹۵۰، مسئله انتقال جمعیتی را بطور اعم و تغییرات ساختار سنی جمعیت را بطور اخص در این کشورها مورد بررسی قرار دهد.

منبع اصلی اطلاعات مربوط به کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی را دراین بررسی، داده های بخش جمعیت سازمان ملل متحد بعنوان یکی از اجزاء عمده کمیسیون اقتصادی و اجتماعی آن در سال ۲۰۱۰ تشکیل می دهد که نتایج آن با تجارب کشورهای مختلف طی نیم قرن گذشته تطابق بیشتری داشته و از اعتبار بالایی برخوردار می باشد.<sup>۱</sup>

منطق اصلی و مبنای علمی این بررسی تطبیقی را بایستی در مطالعات و تحقیقات ارزشمند انجام شده دراین زمینه در کشورهای مختلف جهان، اهمیت روابط اقتصادی و تجاری منطقه اکو به ویژه جایگاه ویژه کشور جمهوری اسلامی ایران دراین زمینه، شناخت تفاوت های منطقه ای در سطح بین المللی و در راستای فرمول بندی سیاست های جمعیتی در رابطه با تحولات آتی ساختار سنی جمعیت منطقه اکو جستجو کرد.

مبنای تحلیلی مقاله را تحلیل اطلاعات مربوط به پویائی شناسی جمعیت شامل تحلیل روندی حجم جمعیت، رشد جمعیت، میزان باروری کل و الگوی تغییرات ساختار سنی جمعیت منطقه اکو تشکیل می دهد.

## پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱- باید دانست که پیش بینی های جمعیتی معمولاً براساس مفروضات خاصی درباره نرخ زاد و ولد، مرگ و میر و مهاجرت انجام می گیرد. از این میان نرخ زاد و ولد، هم بخاطر تأثیر آن در تعداد و ساختار سنی جمعیت و هم به علت حساسیت آن در مقابل سیاست های ملی (مثلاً تشویق یا جلوگیری از بارداری) از اهمیت بیشتری برخوردار است. بسته به اینکه نرخ باروری در وضع فعلی آن ثابت بماند یا به تدریج و اندک اندک تقلیل پیدا کند و یا به سرعت کاهش یابد، سه نوع پیش بینی برای هر کشور امکان پذیر می باشد. از این سه پیش بینی معمولاً پیش بینی حد وسط معقول تر به نظر می رسد و نتایج آن هم با تجارب کشورهای مختلف طی نیم قرن گذشته بیشتر مطابقت دارد (مهریار و همکاران، ۱۳۸۵). علت تفاوت در ارقام پیش بینی های جمعیتی، تغییرات در عوامل اثرگذار بر باروری، مرگ و میر و مهاجرت و تفاوت در مدل ها و روش های پیش بینی و گردآوری اطلاعات جدید می باشد (زنجانی، ۱۳۸۸).

### مروری بر پیشینه و زمینه های تجربی

لهستانی زاده در اثر خویش تحت عنوان ساختار سنی جمعیت در سال ۱۳۷۷ نشان می دهد که افزایش جمعیت در سال ۲۰۳۰ میلادی تأثیر عمده ای بر ساختار سنی جمعیت جهان خواهد گذاشت. در سال ۲۰۳۰ میلادی، سناریو توزیع سنی جمعیت بین کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه قابل تأمل خواهد بود. در این سال، به دلیل اینکه در کشورهای در حال توسعه، تداوم در افزایش جمعیت وجود دارد و افراد به سنین بالا خواهند رسید، نسبت جمعیت سالخورده (افراد ۶۰ ساله به بالا) از کل جمعیت سالخورده جهان از ۵۹ درصد به ۷۳ درصد خواهد رسید « سالخوردگی جمعیت » یکی از ساختارهای اصلی جمعیت جهان در آینده خواهد بود. در حالی که سالخوردگی جمعیت در کشورهای توسعه یافته مسجل شده است، در آینده این پدیده را در کشورهای در حال توسعه نیز تجربه خواهیم نمود. میانگین سنی جمعیت کشورهای در حال توسعه تا سال ۲۱۰۰ بین ۱۰ تا ۲۴ سال افزایش خواهد داشت. وی معتقد است در کشورهای در حال توسعه از جمله ایران که اغلب ساخت سنی آنها جوان می باشد دارای هزینه های مصرفی، آموزشی، بهداشتی و... بالایی می باشند ولی در کشورهای توسعه یافته با ساختار جمعیتی سالخورده، بیشتر منابع به صورت هزینه های مصرفی و بهداشتی به سالمندان و بازنشستگان تخصیص داده می شود. این بررسی ها ما را به یک تحلیل دقیق تر در مورد ساختار سنی جمعیت در آینده هدایت می کند.

در مطالعه ای که تروواتو<sup>۱</sup> و همکارانش تحت عنوان چشم اندازهای جمعیت کانادا در سال ۱۹۹۴ انجام داده اند، در بحث ساختار سنی - جنسی جمعیت نشان می دهند که اثر جمعیت شناختی تغییرات در باروری و مرگ و میر، نوسان عمده ای در ساخت سنی بدست می دهد، بطوری که کاهش نسبت کودکان، باعث افزایش نسبت سالمندان به ویژه سالمندان زن می شود. این مطالعه بر دو مولفه اساسی تأکید دارد: (۱): کاهش در تعداد نسبی کودکان که ممکن است به خاطر کمپایی، با ارزش به حساب آیند و به عنوان بخش کوچکی از آگاهی اجتماعی و نسبت کوچکتی از سرمایه اجتماعی مطرح شوند، و (۲): افزایش نسبت سالمندان در یک جمعیت که شاید هزینه ای بر دوش سایر گروه های سنی باشد.

در مطالعه ای که میرزائی و همکارانش تحت عنوان بررسی و تحلیل مسائل و چالش های جمعیتی ایران و پیامدهای آن در سال ۱۳۸۲ برای کمیسیون جمعیت و چالش های اجتماعی شورای عالی انقلاب فرهنگی انجام داده اند، تلاش نموده اند در بخش اول گزارش طرح پژوهشی ضمن مطالعه

1- Frank Trovato



روند تغییرات ساختار سنی جمعیت ایران در نیم قرن گذشته، مقطع فعلی و نیم قرن آتی، پیامدهای جمعیتی تغییرات ساختار سنی جمعیت نشان داده شده است. نتایج نشان می دهد در مسیر انتقال ساختار سنی جمعیت از جوانی به سالخوردگی، نسبت درصد جمعیت واقع در سنین ۶۴-۱۵ سالگی که جمعیت بالقوه فعال را تشکیل می دهد افزایش می یابد. همچنین، تغییرات قابل ملاحظه ای را در نسبت بستگی (بار تکفل نظری) جمعیت می توان ملاحظه نمود. کاهش بار تکفل می تواند از نقطه نظر توسعه اقتصادی و اجتماعی مطلوب تلقی شود، زیرا بیانگر آن است که نسبت کسانی که در سن فعالیت هستند در مقایسه با نسبت افرادی که خارج از سنین فعالیت هستند افزایش یافته است. صاحب نظران جمعیتی، تغییر در نسبت بستگی را به عنوان یکی از پیامدهای جمعیتی بارز تغییر در ساختار سنی جمعیت قلمداد می کنند. در برابر کاهش فشارها و تنگناهای مرتبط با تأمین نیازهای نوزادان و نوجوانان، نیازهای سالمندان رو به فزونی خواهد نهاد. به عبارت دیگر، در نیم قرن گذشته مسئله جوانی جمعیت در ایران محوریت داشته و در نیم قرن آتی به تدریج مسئله سالخوردگی جمعیت و تمرکز نسبی بر سنین میانسالی نمود و محوریت خواهد داشت.

در مطالعه ای که امیر هوشنگ مهریار و همکارانش تحت عنوان انتقال ساختار سنی جمعیت در ایران: نتایج کوتاه و بلند مدت کاهش قابل ملاحظه باروری در اواخر قرن بیستم در سال ۱۳۸۳ انجام داده اند، نشان می دهد که نتیجه این انتقال، کاهش چشمگیر نسبت کودکان ۴-۰ ساله از کل جمعیت و در مقابل افزایش سهم نسبی سالمندان به رقم بالای ۵ درصد بوده است. نشانه های روشنی از باز شدن پنجره جمعیتی فرصت یا منفعت جمعیتی در ایران را می توان ملاحظه نمود. افزایش تعداد جمعیت واقع در سن فعالیت اقتصادی ۵۹-۲۵ ساله فرصت جدیدی برای رشد، پس انداز و سرمایه گذاری در کشور خواهد بود. در مقابل، با افزایش تعداد سالمندان، نیازهای اختصاصی تر آنان از جمله نیازهای داروئی و نگهداری از افراد سالمند برای تأمین رفاه حال سالمندان نیز افزایش می یابد. این مسئله از جمله چالش های عمده در آینده کشور خواهد بود.

در مطالعه دیگری که مطیع حق شناس تحت عنوان نگاهی به وضع موجود و آینده احتمالی جمعیت و توسعه در جهان، ایران و کشورهای همسایه آن در آستانه هزاره سوم میلادی در سال ۱۳۸۵ در مرکز مطالعات و پژوهشهای جمعیتی آسیا و اقیانوسیه انجام داده، ضمن تأیید نتایج مطالعه قبلی، نشان می دهد که در ایران و ۱۵ کشور همسایه آن طی سالهای ۲۰۵۰-۲۰۰۵ مرحله جدیدی از انتقال ساختار سنی از ساختار سنی جوان به ساختار سنی سالخورده تجربه خواهد شد. سرعت سالخوردگی جمعیت در آنها زیاد و از همان قالب کلی روند جمعیت جهان تبعیت خواهد نمود. تغییرات محسوسی در شاخص نسبت وابستگی جمعیت در ایران و کشورهای همسایه ملاحظه خواهد شد. آینده احتمالی

شاخص های جمعیت و توسعه نشانگر تغییر تدریجی آنها طی دوره پیش بینی (۲۰۵۰-۲۰۰۰) خواهد بود.

چشم انداز کلی تحولات و مسائل جمعیتی ایران و کشورهای منطقه نشان می دهد برخی از کشورهای همسایه ایران نظیر ترکیه، از لحاظ اندازه و رشد جمعیت، می توانند بعنوان رقیب جمعیتی برای ایران در آینده مطرح باشند. از نقطه نظر بازار کار، جابجائی نیروی انسانی و رقابت پذیری منطقه ای، می توان به سرریز جمعیت فعال ایران به کشورهای حوزه خلیج فارس اشاره نمود. در حال حاضر، این نوع رقابت، جمعیت واقع در سن کار ایران را تحت الشعاع خود قرار داده است. بطور کلی، به نظرمی رسد بسیاری از جهت گیری های آتی مسائل جمعیتی از نظر توزیع نسبی گروه های سنی جمعیت نوجوان، جوان و سالمند، جمعیت فعال ایران و کشورهای همسایه، از یک الگوی مشابهی تبعیت نمایند.

با توجه به روند تحولات چشمگیر جمعیتی در جهان و اهمیت این موضوع در سطح مجامع و مؤسسات بین المللی، مطالعات و پژوهشهای انجام شده آشکار می سازند برای تبیین وضع موجود و افق آینده مسئله گذار ساختار سنی جمعیت و دستاوردهای سیاستی مرتبط با آن، با استفاده از آمار و اطلاعات موجود، بایستی به تحلیل سطح و روند تغییرات ساختار سنی جمعیت در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه پرداخته، تأثیرات شاخص های جمعیت شناختی آن را نشان داده و نسخه سیاستی واحدی را جهت رفع چالش ها در هر منطقه ارائه نمایند. این مطالعه نیز به سهم خود، تلاش نموده تا وضعیت ساختار سنی کشور ایران را در مقایسه با سایر کشورهای عضو اگو نشان دهد.

#### چارچوب نظری

##### دیدگاه کلاسیک گذار (انتقال) جمعیتی: سناریوی در حال تغییر یا ثبات

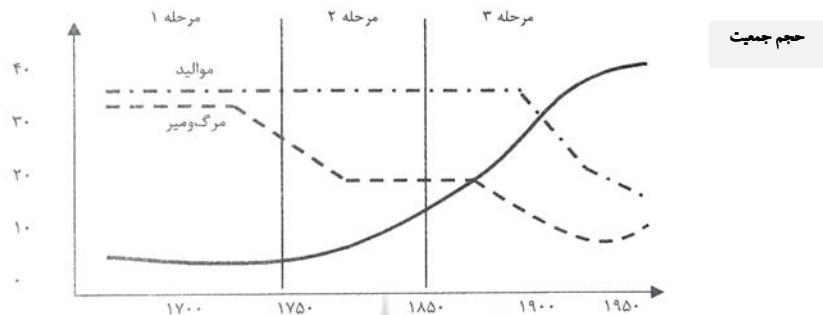
یکی از مباحث نظری مهم و پر کاربرد در مقوله جمعیت شناسی مبحث انتقال (گذار) جمعیتی است که در مرحله بعد از انقلاب صنعتی شکل گرفته است. انتقال جمعیتی با کاهش اساسی و مستمر مرگ و میر آغاز و با فاصله و تأخیری به وسیله کاهش اساسی و مستمر زاد و ولد و باروری متعاقب می شود. تئوری انتقال جمعیتی به دنبال بیان آنست که چگونه و با چه ترتیبی جمعیت ها از وضعیت مرگ و میر و زاد و ولد بالا به وضعیت مرگ و میر و زاد و ولد پائین منتقل می شوند (میرزائی و دیگران، ۱۳۸۲).

فرانک نوتشتاین<sup>۱</sup> از جمله کسانی است که موثرترین بحث را در مورد علل و عوامل کاهش باروری ارائه کرده است. تئوری نوتشتاین همراه با فرمول بندی های مربوط به تأثیر نوگرایی بر رفتار جمعیت شناختی، به عنوان تئوری کلاسیک گذار جمعیت شناختی معروف است. این تئوری که در چند دهه پارادایم غالب در جمعیت شناسی بود، کاهش باروری را ناشی از فرآیند صنعتی شدن، شهرنشینی و بطور کلی توسعه اقتصادی می داند. بر اساس این تئوری، فرآیند های مذکور ابتدا به کاهش در مرگ و میر و بعدها باروری منجر می شود، زیرا از طرفی از ارزش اقتصادی کودکان کاسته می شود و هزینه های آنها افزایش می یابد و از طرف دیگر با افزایش بازماندگی فرزندان، انگیزه والدین برای داشتن فرزند بیشتر کمتر می شود (مهریار و حسینی، ۱۳۸۵).

با کاهش میزان مولید و به دنبال آن کاهش مرگ و میر نوعی تحول اساسی در گذار جمعیتی ایجاد می شود که مشخصه آن تحول در ساختار سنی جمعیت است که از آن بعنوان پنجره جمعیتی یاد می شود. اثرات تغییرات در میزان خام مولید و مرگ و میر در مراحل انتقال جمعیت فقط بر میزان رشد جمعیت نیست. سه سناریوی مهم جمعیتی می تواند نتیجه تأخیر بین تغییرات باروری و مرگ و میر باشد: یکی افزایش موقت میزان رشد جمعیت، دیگری کاهش اساسی در میزان رشد جمعیت، و سومی عبارت است از تغییرات در نسبت جمعیت در سن کار به کل جمعیت. مرحله اول با کاهش در میزان خام مرگ و میر از دوره ما قبل انتقال جمعیتی مشخص می شود. میزان های سنی مشارکت اقتصادی تحت تأثیر کاهش های اولیه در میزان های مرگ و میر که در دوره کودکی و نوجوانی متمرکز است، قرار می گیرد و منجر به ایجاد برآمدگی در گروه های سنی جوان می شود. در مرحله دوم انتقال جمعیت، که در آن میزان های خام باروری کاهش می یابد، انباشتگی جمعیت ناشی از کاهش مرگ و میر در مرحله اول انتقال، به گروه های سنی فعال انتقال می یابد. با افزایش مستمر نسبت های سنی جمعیت در سن کار، میزان رشد جمعیت در سن کار به کل جمعیت، پیشی می گیرد. در مرحله سوم: انباشتگی جمعیت از گروه های جمعیتی در سن کار فاصله گرفته و وارد گروه های سنی سالمندی می شود. فاصله بین میزان های رشد جمعیت در سن کار و کل جمعیت در نتیجه کاهش نسبت های سنی جمعیت در سن کار در این مرحله برعکس می شود. بنابراین پنجره جمعیت به این مفهوم است که کودکان و نوجوانان و سالمندان بیشتر مصرف کننده هستند تا تولید کننده، در حالی که جمعیت در سن کار افرادی هستند که مشارکت بیشتری در تولید و پس انداز و مصرف دارند. بنابراین زمانی که جمعیت در سن کار نسبتاً زیاد شود، میزان تولید سرانه

تمایل به افزایش می یابد و زمانی که بخش وسیعی از جمعیت در سنین کودکی و سالمندی قرار گیرد، تمایل به کاهش می یابد.

میزان های خام موالید و مرگ و میر و تحول جمعیت در الگوی انتقال جمعیت



نوع اصلاح شده نظریه گذار جمعیت شناختی که توسط کینگزلی دیویس ارائه شده، آشکار می سازد که تغییرات جمعیتی بیشتر به جای میزان های باروری و مرگ و میر که هر کدام بطور مستقل به محرک های بیرونی واکنش نشان می دهند، ابتدا بوسیله کاهش در مرگ و میر آغاز می گردد و این به نوبه خود سایر تغییرات جمعیتی را برمی انگیزد. به نظر دیویس، جمعیتی که با میزان های مرگ و میر رو به کاهش، با بالا رفتن آهنگ رشد طبیعی جمعیت مواجه است، برای اینکه به استانداردهای زندگی خود تداوم بخشد، به چند طریق از جمله افزایش کنترل باروری، مهاجرت از روستا به شهر و نیز مهاجرت بین المللی واکنش نشان خواهد داد (حسینی، ۱۳۸۱).

مشخصه تحول در ساختار سنی جمعیت که تحت عنوان پنجره جمعیت مطرح شده، به شکل های متفاوتی منجر به بروز فرصت ها برای رشد تولید سرانه می شود. افزایش درصد جمعیت در سن کار نسبت به کل جمعیت موجب افزایش تولید ناخالص داخلی می شود، به عبارت دیگر افزایش تعداد تولید کنندگان (جمعیت در سن کار) نسبت به تعداد مصرف کنندگان (جمعیت کودکان و نوجوانان و سالمندان) بطور طبیعی افزایش تولید سرانه را به دنبال دارد.

بدنبال تغییر در چرخه زندگی جمعیت، در مصرف و پس انداز تغییر ایجاد می شود، افزایش پس انداز موجب افزایش سرمایه می گردد. باید توجه داشته باشیم که این پنجره جمعیتی از لحاظ زمانی موقتی است، با گذشت زمان و با ورود گروه های بزرگ جمعیتی به دوره های سالمندی، ساختار سنی دستخوش تغییرات اساسی خواهد شد و قابلیت تولید آن ها کاهش خواهد یافت. این امر منجر به افزایش مجدد نسبت های وابستگی و به دنبال آن تغییر در سطوح انتقالات بین نسلی خواهد

شد. در این شرایط مسئله اساسی، تأمین نیازها و حمایت از سالمندان است. پنجره جمعیت را می توان از طریق سه مکانیسم که بطور متقابل روی هم اثر دارند، مورد بررسی قرار داد:

۱- **افزایش عرضه نیروی کار:** همچنانکه مراحل انتقال جمعیتی طی می شود، بچه های متولد شده در سال های باروری بالا، وارد زندگی بزرگسالی می شوند، و در گروه سنی جمعیت فعال قرار می گیرند. بنابراین سیاست های درست و دقیقی برای آموزش و تربیت آنها لازم است طراحی شود، تا اینکه آنها در مراحل بعدی وارد خیل جمعیت بیکار نشوند. به موازات کاهش میزان های باروری و رها شدن آنها از مسئولیت های نگهداری بچه، زنان با حجم گسترده تری وارد بازار کار می شوند. همچنین، به تبع اینکه مراحل انتقال جمعیتی طی می شود، زنان جوان تمایل دارند آموزش های بهتری نسبت به نسل های قبلی شان داشته باشند، در نتیجه تولید بیشتری خواهند داشت.

۲- **افزایش پس انداز:** انتقال جمعیت زمینه افزایش پس انداز از طریق بهبود قابلیت کشور برای سرمایه گذاری و رشد، را فراهم می آورد. بزرگسالان در سنین آغاز کار پتانسیل بیشتری برای بدست آوردن پول دارند. بنابراین می توانند پس انداز بیشتری داشته باشند که به نوبه خود پس اندازهای ملی را افزایش خواهد داد. دیتون و پاکسون<sup>۱</sup> معتقدند افراد در سنین ۴۰ تا ۶۵ سالگی توانایی بیشتری برای پس انداز دارند.

۳- **افزایش سرمایه های انسانی:** داشتن بچه کمتر، علاوه بر اینکه سلامت و آسایش زنان را بهبود می بخشد، موجب افزایش مشارکت در نیروی کار، استقلال شخصی و ارتقاء پایگاه اجتماعی زنان می شود. تحت این شرایط، زنان تمایل بیشتری خواهند داشت که انرژی بیشتری را صرف خانواده و جامعه کنند. در این شرایط والدین از ناحیه هزینه های مربوط به فرزندان تحت فشار کمتری قرار می گیرند و می تواند به ابعاد کیفی پرورش فرزندان از جمله آموزش و تغذیه بهتر فرزندان توجه بیشتری نشان دهند (مشفق و میرزائی، ۱۳۸۹).

برخی از جمعیت شناسان، پیش بینی های دراز مدت را برای تعیین الگوهای سنی جمعیت به کار می بندند و نسبت به پیامد های بالقوه آن هشدار می دهند. آیزن پول معتقد است سالخوردگی جمعیت یک فرآیند گذار یکدست نیست، بلکه پیامد جهش های پیچیده ساختار سنی جمعیت است که در هر کشور متفاوت می باشد. وی با در نظر گرفتن تغییرات گرو ههای مختلف سنی بین سالهای ۱۹۵۰ تا ۲۰۵۰ موج های ساختار سنی را دو برابر یا چند برابر ترسیم می کند و بر آن است

1- Deaton and Paxson,

که این نتیجه نه فقط کاهش میزان باروری است بلکه حاصل دوره باروری پائین، تجدید حیات در باروری در دوران پرزائی و تأثیرات روندهای مهاجرتی و بقای زیست است. (Kinsella & Phillips, 2005).

### سؤالات عمده

با توجه به تئوری کلاسیک گذار جمعیت شناختی نوشتتاین و دیویس {که در چند دهه به عنوان پارادایم های غالب و کاربردی در جمعیت شناسی مطرح اند} و نیز قرارگیری جمعیت کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی (اگو) در مراحل مختلف تحول ساختاری، سوالات عمده ای که این مقاله سعی نموده به آنها پاسخ دهد عبارتند از:

- (۱) - سطح و روند تغییرات ساختار سنی جمعیت در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی در نیم قرن گذشته، حال و در ربع قرن آینده چیست؟
- (۲) - آیا در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی، الگوی مشترک یا مشابهی از تغییر ساختار سنی وجود دارد؟
- (۳) - آیا با تغییرات کاهنده میزان رشد جمعیت، سرعت سالخوردگی جمعیت در تمام کشورهای عضو سازمان همکاری اقتصادی یکسان خواهد بود؟ آیا از سطح و روند جهانی تبعیت خواهد نمود؟

### یافته ها: پویایی شناسی ساختار سنی جمعیت: سطح و روندها

#### - رشد اندازه جمعیت از دهه ۱۹۵۰ میلادی

همانطوری که در جدول شماره (۳) نشان داده شده است ده کشور منطقه اگو با جمعیت های کم به نیمه دوم قرن بیستم وارد شده اند. حتی پرجمعیت ترین آنها، پاکستان، کمتر از ۳۸ میلیون نفر جمعیت داشته است. بطور کلی، به دلیل کاهش در میزان های مرگ و میر، بیشتر این کشورها، افزایش جمعیت را در دهه بعدی تجربه نموده اند. در سال ۱۹۷۵، جمعیت منطقه به دو برابر رسید. به جرات می توان گفت پتانسیل طبیعی جمعیت در این کشورها رو به افزایش بوده است. اما از لحاظ تغییرات حجم جمعیت، به دلیل متفاوت بودن ساختار سنی جمعیت و تاثیر مولفه های جمعیت شناختی باروری و مرگ و میر، این افزایش در تمام کشورهای عضو اگو یکنواخت و یکسان نبوده است.

میزان های رشد نسبتاً پائین در کشورهای قرقیزستان و آذربایجان ناشی از باروری پائین و در کشورهای افغانستان و پاکستان ناشی از مرگ و میر بالا بوده است. کشورهای منطقه به جز قزاقستان که بعد از دهه ۱۹۷۵ شتاب رشد جمعیتی کندی داشته، روند رو به رشدی را در ربع قرن بیست و یکم تجربه خواهند نمود. بطوری که حجم جمعیت کشورهای عضو اگو، از حدود ۳۶۰ میلیون نفر در سال ۲۰۰۰ به ۴۲۱ میلیون نفر در سال ۲۰۱۰ رسیده و پیش بینی شده به نزدیک ۵۲۰ میلیون نفر در سال ۲۰۲۵ برسد.

جدول (۳): تغییرات جمعیت (به هزار نفر) کشورهای اگو طی سال های ۱۹۵۰-۲۰۲۵

کشورها	۱۹۵۰	۱۹۷۵	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۲۵
آذربایجان	۲۸۹۶	۵۶۸۹	۸۱۱۱	۹۱۸۸	۱۰۵۶۳
ازبکستان	۶۳۱۴	۱۳۹۸۱	۲۴۷۷۶	۲۷۴۴۵	۳۲۲۳۷
افغانستان	۸۱۵۱	۱۳۵۰۶	۲۲۸۵۶	۳۱۴۱۲	۴۷۶۰۲
ایران	۱۷۴۱۴	۳۲۷۹۳	۶۵۳۴۲	۷۳۹۷۴	۸۳۱۴۲
پاکستان	۳۷۵۴۲	۶۸۴۸۳	۱۴۴۵۲۲	۱۷۳۵۹۳	۲۲۰۶۰۹
تاجیکستان	۱۵۳۲	۳۴۴۲	۶۱۷۳	۶۸۷۹	۸۵۱۰
ترکمنستان	۱۲۱۱	۲۵۲۰	۴۵۰۱	۵۰۴۲	۵۹۴۶
ترکیه	۲۱۲۳۸	۳۹۵۸۶	۶۳۶۲۸	۷۲۷۵۲	۸۳۹۸۴
قرقیزستان	۱۷۴۰	۳۲۹۹	۴۹۵۵	۵۳۳۴	۶۳۵۵
قزاقستان	۶۷۰۳	۱۴۱۳۶	۱۴۹۵۷	۱۶۰۲۶	۱۸۳۳۵
جمع	۱۰۴۷۴۱	۱۹۷۴۳۵	۳۵۹۸۲۱	۴۲۱۶۴۵	۵۱۷۲۸۳

منبع: پیش بینی شاخص های جمعیتی بخش جمعیت سازمان ملل متحد، (۲۰۱۰).

#### - تغییرات در میزان رشد جمعیت

علیرغم میزان های باروری نسبتاً پائین، بالاترین میزانهای رشد جمعیت در دوره زمانی ۵۵- ۱۹۵۰ به دو کشور سابق فدراسیون روسیه (قزاقستان، تاجیکستان) تعلق داشته است. کشورهای ترکیه، ازبکستان، آذربایجان، ترکمنستان و ایران در رده های بعدی قرار گرفته اند. افغانستان با ۱/۶ درصد و قرقیزستان با ۱/۷۹ درصد پائین ترین میزان رشد جمعیت را طی این دوره تجربه نموده اند. احتمالاً به دلیل تجربه دو مرحله متفاوت انتقال جمعیتی در این دو کشور بوده، بطوری که کشور افغانستان مرحله پیش ازانتقال و کشور قرقیزستان مرحله بعد ازانتقال را طی کرده اند. در اواخر قرن بیستم،

میزان رشد جمعیت در تمام کشورهای منطقه اکو، نوسانات چشمگیری را از خود نشان داده اند. پیش بینی شده است که میزان رشد جمعیت، کاهش قابل ملاحظه ای در اواسط قرن بیست و یکم در منطقه خواهد داشت. کشورهای سابق فدراسیون روسیه به جز تاجیکستان و قرقیزستان، به دلیل پیروی از الگوی باروری کنترل شده، رشد بین ۰/۶۴ تا ۰/۹۳ درصد را تجربه خواهند نمود.

#### جدول (۴): تغییرات میزان رشد سالانه جمعیت (درصد) در کشورهای عضو اکو طی

سالهای ۱۹۵۰-۲۰۲۵

کشورها	۱۹۵۰-۵۵	۱۹۷۵-۸۰	۲۰۰۰-۲۰۰۵	۲۰۰۵-۱۰	۲۰۲۰-۲۵
آذربایجان	۲/۷۷	۱/۵۹	۱/۱۴	۱/۳۵	۰/۶۴
ازبکستان	۲/۷۸	۲/۶۴	۰/۹۲	۱/۱۲	۰/۹۳
افغانستان	۱/۶	۰/۹۸	۳/۷۸	۲/۵۸	۲/۴۴
ایران	۲/۱۹	۳/۲۵	۱/۳	۱/۱۸	۰/۵۱
پاکستان	۱/۸۲	۳/۲۳	۱/۸۷	۱/۸	۱/۴۳
تاجیکستان	۳/۰۴	۲/۷۷	۰/۸۹	۱/۲۸	۱/۳۳
ترکمنستان	۲/۲۵	۲/۵۴	۱/۰۷	۱/۲	۰/۹۳
ترکیه	۲/۹۳	۲/۱۶	۱/۳۷	۱/۳۱	۰/۷۹
قرقیزستان	۱/۷۹	۱/۹	۰/۳۵	۱/۱۳	۱/۱۱
قزاقستان	۳/۵۲	۱/۰۸	۰/۲۹	۱/۱	۰/۷۳

منبع: پیش بینی شاخص های جمعیتی بخش جمعیت سازمان ملل متحد، (۲۰۱۰).

به لحاظ تئوریک در دهه های اخیر، فرآیند گذار جمعیتی، با توسعه شهرنشینی، گسترش سواد و آموزش، بهتر شدن فنون و خدمات بهداشتی و پزشکی، افزایش درآمد، کاسته شدن از میزان باروری و به تبع آن کاهش رشد جمعیت همراه بوده است. به نظر می رسد در کشورهای منطقه اکو نیز این روند طی شده، ولی در برخی از کشورها نظیر افغانستان و پاکستان به دلیل تأثیرات عمده عامل باروری و مرگ و میر (به ویژه مرگ و میر اطفال) و نقش اساسی آنها در تغییرات ساختار سنی جمعیت، حاکی از حرکت بطنی بوده است.



**- تغییرات در میزان باروری کل**

نقش موثر تغییرات باروری در میزانهای رشد جمعیت منطقه اگو بطور روشن در جدول شماره (۵) نشان داده شده است. همانطوری که از جدول برمی آید تمام ده کشور در فاصله سالهای ۵۵-۱۹۵۰ میزان های باروری بالائی را تجربه نموده اند. در دوره ۸۰-۱۹۷۵ ، باروری کل در کشورهای افغانستان و پاکستان تغییر نکرده و در سایر کشورهای منطقه، کاهش پیدا کرده ، هرچند که این روند در کشورهای تاجیکستان ، ازبکستان و ایران بطور بطئی بوده است. در آستانه هزاره جدید، کاهش مستمر و قابل ملاحظه میزان باروری کل را در کشورهای منطقه می توان مشاهده کرد. پیش بینی شده در ربع اول قرن بیست و یکم ، میزان باروری کل در کشورهای منطقه، روند کاهشی خود را ادامه و تفاوت ها به حداقل برسد. به جرأت می توان گفت که کاهش باروری در کشورهای عضو اگو ( به استثناء افغانستان) به سمت همگرایی حرکت خواهد کرد.

**جدول (۵): تغییرات میزان باروری کل (متوسط تعداد فرزندان برای هر زن) کشورهای عضو**

اگو در فاصله سال های ۲۰۲۵-۱۹۵۰

کشورها	۱۹۵۰-۵۵	۱۹۷۵-۸۰	۲۰۰۰-۲۰۰۵	۲۰۰۵-۱۰	۲۰۲۰-۲۵
آذربایجان	۵/۴۹	۳/۶۲	۲/۰	۲/۱۶	۲/۱۴
ازبکستان	۵/۹۷	۵/۵۸	۲/۵۵	۲/۴۶	۱/۹۹
افغانستان	۷/۷	۷/۷	۷/۳۵	۶/۶۲	۴/۷۷
ایران	۶/۹۳	۶/۲۷	۱/۹۶	۱/۷۷	۱/۳۶
پاکستان	۶/۶	۶/۶	۴/۰	۳/۶۵	۲/۶
تاجیکستان	۶/۰	۵/۹	۳/۸۱	۳/۴۵	۲/۷۲
ترکمنستان	۶/۰	۵/۳۲	۲/۷۶	۲/۵	۲/۰۵
ترکیه	۶/۳	۴/۷۲	۲/۲۳	۲/۱۵	۱/۸۲
قرقیزستان	۴/۵۱	۴/۰۵	۲/۵	۲/۷	۲/۴۹
قزاقستان	۴/۴۱	۳/۰۶	۲/۰۱	۲/۵۴	۲/۳۸

منبع: پیش بینی شاخص های جمعیتی بخش جمعیت سازمان ملل متحد ، (۲۰۱۰)

## - بازشناسی تحولات ساختار سنی: الگوها و شواهد جمعیت شناختی

جمعیت کمتر از ۱۵ سال به لحاظ مسائل آموزشی، ترکیب جنسی و توزیع منطقه ای، منابع انسانی یک کشور را در بلند مدت تشکیل می دهند و می توان از آنها به مثابه جمعیتی که منابع بالقوه عرضه نیروی کار را طی ۱۵ تا ۲۰ سال آینده کشور تأمین می کنند، یاد کرد (طائی، ۱۳۸۲). جدول (۶) تغییرات سهم نسبی جمعیت ۰-۱۴ ساله کشورهای عضو اگو را در فاصله سالهای ۲۰۲۵-۱۹۵۰ نشان می دهد. بر پایه جدیدترین پیش بینی جمعیت بخش جمعیت سازمان ملل متحد، سهم جمعیت ۰-۱۴ ساله کشورهای عضو اگو طی سالهای ۲۰۰۰-۱۹۵۰ روند افزایشی قابل ملاحظه ای داشته است. تغییرات این نسبت در منطقه آشکار می سازد که کاهش چشمگیری در کشورهای عضو اگو به غیر از کشور افغانستان در سال ۲۰۰۰ تجربه شده و پیش بینی شده این روند تا پایان دوره پیش بینی ادامه داشته باشد. به جرأت می توان این مسأله را تأییدی بر انتقال ساختار سنی جمعیت در منطقه دانست. بنابراین شواهد اساسی وجود دارد که تا اواخر دهه ۱۹۸۰، جمعیت منطقه اگو بطور برجسته متمرکز بر سنین جوانی و رشد سریع بوده است. این به روشنی، در سهم گروه سنی ۰-۱۴ ساله نشان داده شده است.

## جدول (۶): تغییرات سهم نسبی جمعیت ۰-۱۴ ساله کشورهای عضو اگو در فاصله

سالهای ۱۹۵۰-۲۰۲۵

کشورها	۱۹۵۰	۱۹۷۵	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۲۵
آذربایجان	۳۲/۴	۴۰/۵	۳۱/۱	۲۰/۹	۲۲/۸
ازبکستان	۳۱/۷	۴۳/۳	۳۷/۴	۲۹/۴	۲۴/۹
افغانستان	۴۲/۶	۴۴/۹	۴۸/۱	۴۶/۵	۴۱/۱
ایران	۳۵/۷	۴۳/۳	۳۵/۰	۲۲/۹	۱۸/۷
پاکستان	۴۰/۳	۴۳/۲	۴۱/۴	۳۵/۳	۲۹/۶
تاجیکستان	۳۳/۸	۴۵/۴	۴۲/۴	۳۷	۳۲/۷
ترکمنستان	۳۲/۸	۴۳/۵	۳۶/۳	۲۹/۲	۲۵/۲
ترکیه	۳۹/۴	۴۱/۴	۳۰/۷	۲۶/۴	۲۱/۲
قرقیزستان	۲۸/۹	۳۹/۹	۳۵/۰	۳۰/۱	۲۸/۹
قزاقستان	۳۴/۴	۳۴/۶	۲۷/۶	۲۴/۴	۲۵/۷

منبع: پیش بینی شاخص های جمعیتی بخش جمعیت سازمان ملل متحد، (۲۰۱۰)

جدول (۷) تغییرات سهم نسبی جمعیت ۲۴-۱۵ ساله کشورهای عضو اكو را در فاصله سالهای ۲۰۲۵-۱۹۵۰ نشان می دهد. بر اساس واقعیت های نهادینه شده در کشورهای مختلف جهان، جمعیت گروه سنی ۲۴-۱۵ ساله یا جمعیت جوانان، در هر دهه می تواند تشکیل دهنده منابع بالقوه عرضه نیروی کار آن کشور در میان مدت باشد. بر پایه پیش بینی بخش جمعیت سازمان ملل متحد، سهم نسبی جمعیت ۲۴-۱۵ ساله کشورهای اكو در فاصله سالهای ۲۰۰۰-۱۹۵۰ به جز دو کشور ایران و ترکیه به دلیل سرعت نسبتاً سریع فرآیند انتقال جمعیتی در این کشورها، روند رو به کاهشی داشته اند. پیش بینی آشکار می سازد که کشورهای منطقه روند روبه کاهش و نسبتاً همگرایی را در پایان دوره تجربه نمایند. به جرات می توان گفت به دلیل کاهش باروری در سطح جهانی و افت نسبی سرعت رشد جمعیت در کشورهای منطقه، عرضه نیروی کار را با تاخیر زمانی تحت تأثیر قرار می دهد که طول زمان این تأخیر به موجبات اساسی رشد جمعیت وابسته است.

**جدول (۷): تغییرات سهم نسبی جمعیت ۲۴-۱۵ ساله کشورهای عضو اكو در فاصله**

سال های ۲۰۲۵-۱۹۵۰

کشورها	۱۹۵۰	۱۹۷۵	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۲۵
آذربایجان	۲۲/۲	۲۰/۲	۱۸	۲۱	۱۲/۷
ازبکستان	۲۰/۱	۱۹/۸	۲۰/۱	۲۲/۴	۱۵/۸
افغانستان	۱۹	۱۹	۱۹	۲۰/۲	۲۰/۸
ایران	۲۰/۲	۱۹/۵	۲۳/۸	۲۲	۱۳/۶
پاکستان	۱۸/۷	۱۸	۱۹/۹	۲۱/۵	۱۸
تاجیکستان	۲۱/۹	۱۸/۷	۱۹/۸	۲۳/۵	۱۸/۸
ترکمنستان	۲۰/۱	۱۹/۸	۱۹/۹	۲۱/۸	۱۶/۴
ترکیه	۲۰/۵	۱۹/۸	۲۰/۳	۱۷/۷	۱۵
قرقیزستان	۲۰/۷	۱۹/۶	۱۹/۶	۲۲/۷	۱۶/۱
قزاقستان	۱۹/۷	۲۰/۵	۱۸	۱۸/۷	۱۵/۱

منبع: پیش بینی شاخص های جمعیتی بخش جمعیت سازمان ملل متحد، (۲۰۱۰)

جدول (۸) تغییرات سهم نسبی جمعیت ۶۰ ساله به بالای کشورهای عضو اكو را در فاصله سال های ۲۰۲۵-۱۹۵۰ نشان می دهد. همانطوری که از جدول بر می آید سهم جمعیت ۶۰ ساله به بالا در کشورهای منطقه تغییرات محسوسی داشته است. در پایان قرن بیستم، سهم جمعیت سالمند ۶۰

سال و بیشتر در پنج کشور عضو اکو شامل کشورهای آذربایجان، ایران، پاکستان، ترکیه و قزاقستان روند رو به افزایشی داشته است. کشور ترکمنستان تغییر قابل ملاحظه ای را نشان نداده است. پیش بینی شده، در ربع اول قرن بیست و یکم، این شاخص در کشورهای منطقه اکو شتاب افزایش بیشتری به خود بگیرد. به دلیل تحولات ساختاری جمعیت و کاهش تدریجی میزان های خام مولید و مرگ و میر و به دنبال آن افزایش امید زندگی در بدو تولد، موجب سالخوردگی سریع جمعیت کشورهای عضو اکو شده است.

#### جدول (۸) : تغییرات سهم نسبی جمعیت ۶۰ ساله به بالا در کشورهای عضو اکو در فاصله

سال های ۱۹۵۰-۲۰۲۵

کشورها	۱۹۵۰	۱۹۷۵	۲۰۰۰	۲۰۱۰	۲۰۲۵
آذربایجان	۱۱/۱	۷/۹	۸/۹	۸/۸	۱۶/۲
ازبکستان	۹/۱	۷/۸	۶/۶	۶/۲	۱۰/۷
افغانستان	۴/۵	۴/۰	۳/۷	۳/۸	۴/۱
ایران	۸/۰	۵/۰	۶/۵	۷/۵	۱۲/۷
پاکستان	۷/۸	۵/۸	۶/۰	۶/۴	۸/۲
تاجیکستان	۷/۵	۶/۷	۵/۵	۴/۹	۷/۸
ترکمنستان	۹/۵	۶/۸	۶/۶	۶/۱	۱۰/۳
ترکیه	۵/۳	۶/۴	۷/۸	۹	۱۴/۳
قرقیزستان	۱۲/۵	۸/۵	۸/۲	۶/۳	۱۰/۱
قزاقستان	۱۰/۲	۸/۵	۱۱/۲	۹/۹	۱۴/۲

منبع: پیش بینی شاخص های جمعیتی بخش جمعیت سازمان ملل متحد، (۲۰۱۰)

#### - نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

کشورهای عضو اکو طیف وسیعی از الگوی های جمعیتی را برحسب حجم جمعیت، روند انتقال ساختار سنی جمعیت و سطوح توسعه اقتصادی اجتماعی نشان دادند. در آستانه قرن جدید، دامنه تغییرات اندازه جمعیت اعضاء منطقه اکو از ۴/۵ میلیون نفر در ترکمنستان تا ۱۴۴/۵ میلیون نفر در پاکستان متغیر بود. سرانه تولید ناخالص داخلی از پایین ترین سطح ۱۱۳۸ دلار (برحسب قدرت خرید دلار) در افغانستان تا بیشترین سطح آن با ۱۴۲۲۸ دلار (برحسب قدرت خرید دلار) در ترکیه نوسان داشته و شش کشور سابق فدراسیون روسیه دارای میزان تولید ناخالص داخلی ۳۵۹۲۸ دلار (برحسب قدرت خرید دلار) در سال ۲۰۱۰ می باشند.

با وجود تجربه مشترک طولانی مدت کشورهای عضو اکو، کشورهای سابق فدراسیون روسیه بطور قابل ملاحظه ای از لحاظ سرانه تولید ناخالص داخلی، سطح توسعه انسانی و انتقال جمعیتی با سایر کشورهای منطقه متفاوت بوده اند.

نتایج مطالعه نشان می دهد در آستانه هزاره جدید، کاهش مستمر و قابل ملاحظه میزان باروری کل را می توان در کشورهای منطقه مشاهده کرد. در سال های ۲۰۱۰-۲۰۰۵، میزان باروری کل در کشورهای ترکیه و آذربایجان نزدیک به سطح جانشینی (۲/۱ فرزند) بوده است/پیش بینی شده در ربع قرن بیست و یکم، میزان باروری کل در کشورهای منطقه، روند کاهشی خود را ادامه و تفاوت ها به حداقل برسد. به جرأت می توان گفت که کاهش باروری در کشورهای عضو اکو (به استثناء افغانستان) به سمت همگرایی حرکت خواهد کرد.

کاهش تدریجی میزان های خام مولید و مرگ و میر و افزایش امید زندگی در بدو تولد موجب سالخوردگی سریع جمعیت کشورهای عضو منطقه اکو شده است. در پایان قرن بیستم، سهم نسبی جمعیت ۶۰ساله به بالا، در پنج کشور عضو اکو روند رو به افزایشی داشته است. به دلیل تحولات ساختاری جمعیت و کاهش تدریجی میزان های خام مولید و مرگ و میر و به دنبال آن افزایش امید زندگی در بدو تولد، موجب سالخوردگی سریع جمعیت کشورهای عضو اکو شده است. پیش بینی شده، در ربع قرن بیست و یکم، این شاخص در کشورهای منطقه اکو شتاب بیشتری به خود بگیرد. البته یادآوری این نکته مهم است که سالخوردگی جمعیت یک مفهوم نسبی است و ممکن است نشانه های از آن حتی در جمعیت های خیلی جوان هم مشاهده شود. نتایج پیش بینی های سازمان ملل بر حسب سناریوی حد وسط نشان می دهد انتقال ساختار سنی جمعیت از ساختار سنی جوان به سالخورده در منطقه اکو از اواسط نیمه اول قرن بیست و یکم به بعد صورت خواهد پذیرفت. ماهیت تغییر ساختار سنی جمعیت در سالهای آتی نشان می دهد تمرکز نسبی بعد از سنین میان سالی بر سنین بالای ۶۰ سالگی و سالمندی قرار خواهد گرفت. همانطوری که نشان داده شد، تغییرات در این الگو، در کوتاه مدت صورت نخواهد پذیرفت. سالخوردگی جمعیت در کشورهای اکو همانند سراسر جهان، مهمترین روند جمعیتی قرن بیست و یکم خواهد شد و تداوم تغییرات ساختار سنی جمعیت نیاز به حساسیت های نوین اجتماعی و نوآوری در برنامه ریزی خواهد داشت.

بر پایه جدیدترین پیش بینی بخش جمعیت سازمان ملل متحد، تعداد جمعیت ۶۰ ساله و بیشتر کشورهای عضو اکو در سال ۲۰۱۰، ۲۹/۵ میلیون نفر بوده است که پیش بینی شده به بیش از ۵۲ میلیون نفر در سال ۲۰۲۵ برسد. بنابراین، کشورهای عضو اکو، بطور بی سابقه ای با تعداد زیادی

از سالمندان روبرو خواهند شد. این وضعیت، سیستم تأمین اجتماعی، سیستم مراقبت های بهداشتی و نظام های بازنشستگی را با مسائل عمده ای مواجه خواهد نمود.

پس به جرأت می توان گفت که یافته های بدست داده شده در این مطالعه، ضمن تأیید نظریات گذار جمعیتی نوتشتاین و مدل دیویس، نتایج مطالعات و تحقیقات قبلی را نیز تأیید کرده و نیاز به یک رویکرد سیاستی جدید جمعیت شناختی را در منطقه اکو طلب می نماید. تأمل در نتایج این مطالعه می تواند به درک مسئله تحولات ساختار سنی جمعیت و افق آینده آن جهت تدوین و فرمول بندی سیاستهای جمعیتی منطقه کمک زیادی نماید.

بنابراین در نظر گرفتن و پیش بینی نیازهای آتی جمعیت سالخورده، اهمیت بسزائی در برنامه ریزی و سیاست های جامع جمعیتی و اجتماعی در کشورهای منطقه اکو خواهد داشت. باور عمومی بر این است که رشد طبقه سالمند، وضع قوانین و مقررات جدیدی را در این زمینه ایجاب خواهد نمود.

بطور کلی، به نظرمی رسد بسیاری از جهت گیری های آتی مسائل جمعیتی از نظر توزیع نسبی گروه های سنی جمعیت نوجوان، جوان و سالمند، جمعیت فعال کشورهای منطقه اکو، از یک الگوی مشابهی تبعیت نمایند. این جهت گیری های آتی می تواند از نقطه نظر اندازه و رشد جمعیت، بازار کار، جابجائی و مشارکت نیروی کار، رقابت پذیری، تحول در شبکه خانواده گسترده سنتی، ترتیبات زندگی سالمندان، نظام های بازنشستگی و امنیت ملی در تدوین و فرمول بندی سیاست های جمعیتی و زمینه های سیاستی مرتبط با آنها در منطقه اکو مطرح شوند، که برای برنامه ریزان و سیاستگذاران کشورهای منطقه سودمند خواهد بود. اکنون این مساله، نه تنها در کشورهای عضو سازمان همکاری های اقتصادی، بلکه در سایر کشورها نیز بعنوان یکی از چالش های جمعیت توسعه مطرح و تسری پیدا نموده است.

### منابع:

- آقا (ه)، (۱۳۸۵)، "بررسی ساختار اقتصادی، اجتماعی و روانی سالمندان شهرتهران"، طرح پژوهشی مصوب، مرکز مطالعات و پژوهشهای جمعیتی آسیا و اقیانوسیه، تهران.
- تودارو (م)، (۱۳۶۴)، "توسعه اقتصادی درجهان سوم"، مترجم غلامعلی فرجادی، تهران، وزارت برنامه و بودجه، جلد اول.
- حسینی (ح)، (۱۳۸۱)، "درآمدی بر جمعیت شناسی اقتصادی- اجتماعی و تنظیم خانواده"، انتشارات دانشگاه بوعلی سینا، همدان، شماره ۱۶۲، ص ۱۲۳.
- زنجانی (ح) و همکاران، (۱۳۷۸)، "جمعیت، توسعه و بهداشت باروری"، تهران، نشر و تبلیغ بشری، چاپ گلپان، چاپ اول.
- زنجانی (ح)، (۱۳۸۸)، "تحولات جمعیتی استان تهران"، تهران: مجموعه سخنرانی های ادواری انجمن جمعیت شناسی ایران، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، (۱۳۸۱)، "اقتصاد" سال دوم آموزش متوسطه، رشته علوم انسانی، سازمان آموزش و پرورش
- سرائی (ح)، (۱۳۸۱)، "روشهای مقدماتی تحلیل جمعیت با تأکید بر باروری و مرگ و میر"، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- طائی (ح)، (۱۳۸۲)، "بازشناسی و پیش بینی وضعیت منابع انسانی کشور"، مؤسسه پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی، تهران، چاپ اول.
- لهستانی زاده (ع)، (۱۳۷۷)، "ساختار سنی جمعیت"، صندوق جمعیت سازمان ملل متحد، تهران.
- مرکز آمار ایران، (۱۳۸۱)، "سالمندان ایران: ویژگی های اجتماعی- اقتصادی"، تهران: مدیریت انتشارات و اطلاع رسانی، چاپخانه مرکز آمار ایران، شماره ۳۵۳۹.
- مشفق (م) و میرزائی (م)، (۱۳۸۹)، انتقال سنی در ایران: تحولات سنی جمعیت و سیاست گذاری های اجتماعی - جمعیتی"، فصلنامه جمعیت، تهران: سازمان ثبت احوال کشور، شماره ۷۱-۷۲.

-Bloom, D., D. Canning, and J. Sevilla, (2003), "The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change." Population Matters Series, Santa Monica, California: Rand Corporation.

-Bongaarts, (J), (2004), *Population Aging and the rising cost of public pensions*, In Population and Development Review, Vol.30, No1, New York: Population Council.

-Kinsella, (K) & Phillips, (D), (2005), *Global Aging: The Challenge of Success*, In *Population Bulletin*, Population reference Bureau (PRB), Vol.60, No.1.

- Kippen, R. (2002), *The future extent of population Aging in Australia*, *Journal of Population Research and NZ Population Review*, Joint Special Issue, 151-158.
- Mason,(A),(2005),*Economic Demography*, In *Handbook of Population*, edited by Dudley L. Poston and Michael Micklin. US: Kluwer Academic.Plenum Publisher. PP. 549-575.
- Mehryar,A.H, & Ahmad-Nia,S., (2004), *Age-Structural Transition in Iran: Short and Long-Term Consequences of Drastic Fertility Swings During the Final Decades of Twentieth Century*, *Population Studies and Research Center for Asia and Pacific*, Tehran: Iran.
- Mehryar, A.H,& Motie Haghshenas, N, (2005), *Demographic Transition and Ageing in the ECO Countries*, *Population Studies and Research Center for Asia and the Pacific*, Tehran, Iran.
- Montgomery,(K),(2000), *Notes on The Demographic Transition*, Department of Geography and Geology , University of Waterloo, Ontario, Canada.
- Namboodir ,( K),( 1996), *A primer of Population Dynamics*, Plenum Press, New York and London.
- Pool (I) & et al., (2006), *Age-Structural Transitions: Challenges for Development ; CICRED*, Paris.
- Rose (J), (2004),*Understanding the Demographic Dividend*, Policy Project , Futures Group One Thomas Circle, NW, Suite 200, Washington, DC 20005.
- Trovato, F & et.al.,(1994), *Perspective on Canada's Population*, Academic Press.
- UNDP, (2010),“ *Human Development Report* ”, New York.
- UNESCO, (2010), *UIS Statistics in Brief*, Data center, New York: United Nations.  
Available on-line at: <http://stats.uis.unesco.org/unesco/TableViewer/document.aspx>.
- United Nations Population Division, (2002), *World Population Prospects: The 2000 Revision*, New York: United Nations. Available on-line at: <http://www.un.org/esa/population/publications/wpp2000.PDF>.
- United Nation Population Division,(2005), *World Population Aging 1950-2050*, New York.
- United Nation Population Division,(2004), *UN Projection Report*, New York.